

OLDŘICH PELIKÁN

ŘÍMSKÉ IMPERIUM A ÚZEMÍ ČSSR VE SVĚTLE NOVÝCH VÝZKUMŮ

Pro rané dějiny československého státního území má základní význam římské imperium, které již v době před změnou letopočtu udržovalo se Zadunajím obchodní styky, jak dokazuje nejen archeologický materiál, ale i znalost tamního prostředí, zejména cest, prokázaná za Tiberiovy výpravy proti Marobudovi r. 6 n. l.¹ Římské mocenské plány vedly již v době Augustově k ustálení hranic mezi středomořskou říší a barbarikem na řekách Rýně a Dunaji. Tak se stalo imperium sousedem nynějšího našeho území a vzájemné styky zintenzivněly. To se projevilo i v rozhojnění pramenného materiálu, písemného i archeologického. Problematice 1.—4. stol. n. l. bylo v československé vědě i u sousedních států, hlavně u Rakušanů a Maďarů, věnováno poměrně hodně pozornosti. Po velké monografii *Jos. Dobráše*, *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*, Praha 1964, která čerpá především z písemných památek, ale málo dbá archeologických, limitní výzkum na středním Dunaji se prohloubil, jak se zrcadlí v řadě autorových studií ze 70. let, (srov. Zborník FF UK, *Graecolatina et Orientalia*, Bratislava 1973, str. 147 nn., *Das Vorland des pannonischen Limes in der Tschechoslowakei*; LF 1977, str. 2 nn. *Protohistorie ČSSR ve světle antických písemných pramenů*; LF 1978, str. 213 nn. *Hranice římského imperia na Malém Dunaji, i populární shrnutí v Čtení o antice 1980/1981*). Přesto nejnovější výzkumy na Devíně, v Rusovcích a kolem Carnunta přímo vybízejí k novému komplexnímu zamýšlení nad řadou stále otevřených otázek. Dobrý obecný základ poskytnou dvě monografie *A. Mócsyho*, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, a obšírné heslo *Pannonia*, Pauly — Wissowa Realenc. Suppl. IX.

Východiskem našich úvah bude jednak nový dost překvapivý názor na začátky stálého tábora v Carnuntě, jednak snad už probojovaná netradiční koncepcie hranic římského imperia na Žitném ostrově. S odkazem na uvedenou studii v LF 1978 zopakují hlavní fakta. Údaj Klaudia Ptolemaia o jižních hranicích Germanie, *Geograf. Hyfeg. II 11, 3*, jímž určuje pomocí zeměpisných souřadnic

¹ Srov. *Vell. Pat. II 109—110*, dvě římské armády měly se setkat v Čechách na smluveném místě. Výprava však byla odvolána pro povstání na Balkáně, když legie byly od nepřátel vzdáleny jen pět denních pochodů.

tři hlavní body na československém úseku Dunaje (ústí řeky Moravy, ohyb Dunaje k jihu, ústí Váhu u Komárna-Brigetio) nelze vysvětlit jiným způsobem, než že ve starověku se říční situace mezi Bratislavou a Komárnem lišila od dnešní, tj. hlavní koryto bylo totožné s Malým Dunajem, u Kolárova se obracelo k jihu, ke Komárnu, kde ústila i Rába. Tento výklad Ptolemaiových tří bodů (E. Šimek) plně potvrzují uherské mapy ze 16. stol. (W. Lazia aj., později též J. A. Komenského), kde Žitný ostrov je na severu i na jihu ohraničován vždy dvěma mohutnými říčními rameny, a názory našich hydrogeografů (*J. Krejčt*)² a kartografů (*J. Purgina*). Prvenství nynějšího hlavního toku se datuje až od 18. stol. Římská provincie Pannonie sahala tedy na sever až k toku Malého Dunaje a Čierne vody, při čemž jak obě severní ramena, tak i obě jižní byla provázena rozlehlými bažinami. Dokazují to staré mapy i zprávy antických spisovatelů (Tacitus, Ammianus Marcellinus), kde hraniční *limes* rovná se *ripa Danuvii, ripa fluminis et paludes*. Mluvívce však o pomezí římské říše, nesmíme zapomenout, že Římané již od doby Augustovy zajišťovali své hranice obranou do hloubky. Za dunajským veletokem považovali široký pás země (7,3—14,6 km = 5—10 římských mil) za bezpečnostní pásmo, které náleželo k říši, *sub iure Romano*, a kde si stavěli i opevněné tábory, menší stanice, drobné pevnůstky, ba i civilní osady, srov. např. východně od Komárna u Iže Leányvár = Kelemantia. Šířka pásma odpovídala mocenskému postavení imperia, srov. situaci do tzv. markomanských válek a po nich (Commodův mír). Za bezpečnostním hraničním pásmem bylo území římských spojenců, které mělo funkci nárazníku vůči tzv. svobodné Germanii.

Již císař Augustus po smutných zkušenostech s Germány, zejména mezi Rýnem a Labem (porážka v Teutoburském lese), ale i v českých zemích (nespolehlivost Marobudova), ustálil jako devízu římské zahraniční politiky zásadu *coercendi intra terminos imperii*, Tac. Ann. I 11, 4, tj. omezit se na území před Dunajem a před Rýnem a hranice zabezpečovat spíš obratnou diplomacií než vojensky. Římané podporovali nesváry mezi germánskými náčelníky a vytvářeli při dunajském limitu nárazníkové pásmo spřátelených kmenů, jimž poskytovali různé obchodní výhody a jejichž předáky si nakloňovali dary i peníze. Typickým příkladem obratné římské politiky je zřízení tzv. Vanniova království po r. 21 n. l. Početné vojenské družiny, které provázely do vyhnanství r. 19 Marobuda a po dvou letech i Katvaldu, odloučili od nich a usadili je na jihozápadním Slovensku východně od řeky Moravy nad Malým Dunajem a Čiernou vodou. Brzo — ještě v 1. pol. 1. stol. n. l. — rozšířili Germáni pod Římany dosazeným králem kvádským Vanniem svá sídla až k Váhu, jak dosvědčuje archeologický výzkum, vedený již po léta *T. Kolníkem*.³ Operačním střediskem římských vojsk byl tábor v Carnuntě, ležící u Dunaje západně od ústí řeky Moravy, jejímž povodím vedla proslulá pravěká cesta, zvaná jantartarová, spojující Aquileiu na Jadranu s Baltským mořem. Pro Římany to byla vstupní brána do barbarika, užívající brodu před Bratislavou. Dříve se soudilo, že zimní tábor v Carnuntě byl na začátku Tiberiovy vlády přeměněn ve stálý. Podle nových výzkumů (hlavně rozbor sigiláty!) stalo se tak však až kolem

² Srov. *J. Krejčt*, Dva příspěvky k hydrograf. problémům komárn. pánve, Sborník Čsl. spol. zeměpisné 1937, str. 2 nn. a 53 nn. (Základní studie k stavu vodních toků ve starověku!)

³ Přehled výzkumů viz *Slov. archeológia* 1971, str. 499—558.

r. 40.⁴ Do téže doby patří i menší tábory, castella Arrabona a Brigetio, které střežily brod přes Dunaj u Komárna—Nové Stráže a důležitou obchodní i vojenskou cestu z Pannonie dolním Ponitřím a Povázím do vnitřního barbarika.

Dunajský, postupně zpevňovaný *kordon*, byl osou zmíněné již obrany do hloubky. Sama řeka Dunaj nebyla nepřekročitelnou hranicí. Ve starověku byl Dunaj mělčí, protože alpské nánosy štěrku nebyly bagrovány jako dnes a rozlékal se v mnoho ramen i napájel rozlehlé močály. Na více místech dal se přebrodit a nadto v zimě zamrzal. Na obou březích vznikaly vojenské opěrné body i civilní osady, kde se čile obchodovalo. Páteří dunajského kordonu byla strategická silnice, která vedla podél jižního břehu, vyhýbajíc se bažinatému a zaplavovanému území. Proto nešla přes Žitný ostrov, který byl sušší jen ve střední části, kudy vedla cesta od Bratislavy přes Podunajské Biskupice napříč ostrovem na Komárno, kryjíc se zhruba s nynější hlavní spojnici přes Dunajskou Středu, Čalovo a Zlatnou na Ostrove. Na Žitném ostrově byla asi Ptolemaiova osada Anduaition (podle pozičních čísel pod ohbím Dunaje k jihu). Strategická silnice měla pro obranu imperia zásadní význam, protože umožňovala jednak rychlé přesuny vojenských útvarů na ohrožená místa, jednak plnila zpravodajskou službu, nahrazujíc dnešní telegraf a telefon. Vojenské opěrné body byly voleny tak, aby se mezi sebou mohly dohovorit pomocí ohňových a kouřových signálů. Tak propojený systém byl plánovitě budován již od doby raně flaviovské⁵ a primitivní přístřešky hlídek se přeměňovaly v tábory velké i menší, stanice a strážní věže. Do nedávna se systematické budování vojenské hranice začínalo až v době Domitianově s odvoláním na jeho války s Germány a Dáky v 80.—90. letech 1. stol. n. l. Nyní se posunulo na základě archeologického materiálu do doby Vespasianovy, ne-li až k polovině 1. stol., kdy kolem r. 50 vznikly menší tábory ve Vindoboně a za Brigetiemi Azaum.

Datování římských opěrných bodů na našem území se postupně vyjasňuje. Jestliže ještě kolem r. 1960 datoval je *E. Svoboda* ve svém hyperkriticismu většinou až do doby markomanských válek M. Aurelia,⁶ dnes je prokázána doba vzniku u většiny jich již v období flaviovisko-trajanovském, a to nejen u těch přidunajských, ležících v bezpečnostním pásmu, nýbrž i u vnitrozemských (Mušov, Milanovce I). Datování vychází z archeologického materiálu, tj. kolkovaných cihel, poměrně přesně datovatelné sigiláty, římských mincí i jiných drobných nálezů (spony, keramika). Písemné zprávy pomáhají tu málo, informují toliko o obecné historické situaci. Podle dnešního stavu našich vědomostí o vývoji středodunajského limitu spadají jeho základy do 40. let 1. stol. n. l. Hlavní bází byl tábor legie v Carnuntu, k němuž se brzo přidružila Vindobona, na východním konci Žitného ostrova pak Arrabona, Brigetio a Azaum. Již od samých začátků jsou zřejmé *dva klíčové prostory*, 1. ústí řeky Moravy — začátek větvení Dunaje za Bratislavou, 2. konec větvení Dunaje u Komárna. Bylo třeba střežit důležité výpadní brány a cesty do barbarika, jednak podél řeky Moravy s brodem před Bratislavou, jednak dolním Ponitřím a Povázím s brodem před Komárnem. Oba prostory měly velký význam jak

⁴ Srov. studii *M. Grünwaldové*, Zur Frühzeit des röm. Carnuntum, Anzeiger der phil. hist. Klasse der Öst. Akad. der Wiss. 1979, So. 1.

⁵ Srov. *D. Gabler*, Die Besitznahme Pannoniens im Spiegel der Sigillaten, Arch. Értesítő 1979, str. 199—217.

⁶ Srov. monografii Carnuntum ve 4 vydáních, 4. 1964, str. 253, a další studie v Carnuntum Jahrbuch 1959, str. 17 nn., 1963/1964, str. 9 nn.

vojenský, tak obchodní. U Bratislavy pravděpodobně přecházeli Dunaj r. 21 Vanniovi Germáni, kteří se usadili docela blízko nad Malým Dunajem při Ivance, Kostolné a Abrahámu, jak dokazují objevená pohřebiště i sídliště. Jak se zdá, již v 40. letech měly římské vojenské kruhy jasnou představu o svých cílech, které byly postupně uskutečňovány, pravděpodobně především pod vlivem vnějšího nepřátelského tlaku, jemuž se však čelilo aktivní defenzivou. Její aktivita byla hlavně v zabezpečování pohraničí, tj. nejen vodní hranice se strategickoú silnicí, nýbrž i bezpečnostního pásma a nepřímo i klientelní nárazníkové zóny. Jenom výjimečně se sahalo k ofenzivě. To platí nepochybně o markomanských válkách, které byly vynuceny opakovanými útoky barbarů, které ohrozily i samo srdce říše, Itálii. Méně jasné jsou důvody dlouhých válek na přelomu 1. a 2. stol. n. l. za Domitiana až Trajana. Historici to často svádějí na dobrodružnou politiku císaře Domitiana, který provokoval barbary, Dáky a Germány, a toužil po zahraničních úspěších (srov. posunutí hranic v Británii, *agri decumates*). Správnější však je vidět v jeho bojích s Dáky, korunovanými za Trajana vítězstvími ve dvou válkách a zřízením zadunajské provincie Dácie, snahu o zajištění bezpečnosti dolnodunajských a částečně i středodunajských provincií. Je pochopitelné, že v 3. čtvrtině 4. stol. n. l. v době úpadku římské velmoci měly boje Constantia II. a Valentiniana I., které jen zřídka a nakrátko překročily Dunaj, účel ryze obranný. Drtivá většina známých římských lokalit v ČSSR pochází, jak již bylo výše konstatováno, z flaviovsko-trajanovského období. Zvláště cenné svědectví poskytují *kolky cihel* vojenských útvarů, které pobýly v středním Podunají jen omezenou a spolehlivě zjištěnou dobu. Nejznámější je případ legie XV Appollinaris, která odešla z Carnunta koncem Trajanovy vlády, kolem r. 114. Její kolky dotvrzují existenci římské Bratislavy a Stupavy jako terminus *ante quem* nejpozději za Trajana. Při revizním výzkumu *Štupavy* v r. 1974 (Arch. rozhledy 1976, str. 494 nn., *J. Bujna*) se našly dva kolky legie XIII Gemina, která byla ve Vindoboně jenom r. 98—107! Jimi se zpřesňuje vznik stupavské stanice do doby kolem r. 100.

Zajímavý je výskyt kolku XV. legie v *Milanovcích*⁷ na řece Nitře v objektu ze 4. stol. n. l. (kolky tribunů Lupicina a Terentiana) a společně s mnoha staršími kolky 2. stol. n. l., nejvíc z Carnunta, i soukromých firem, ale i z Vindobony a Brigetia. Starší cihly byly zřejmě sekundárně použity ve stavbě 4. stol. Jejich množství i rozmanitý původ svědčí pravděpodobně o existenci blízkého objektu z 2. stol., tj. nutno rozeznávat Milanovce I a Milanovce II. Stavba ze 4. stol. patřila asi germánskému náčelníkovi, protože v tak pozdní době nemohl existovat hluboko v barbarském zázemí římský vojenský anebo obchodní objekt. Protějškem Milanovců II je jiná lokalita ze 4. stol. v *Páci*⁸ (u Cíferu pod Trnavou), pravděpodobně germánská, součást barbarské osady (více objektů, dva zděné komplexy, jiné dřevěné, i dílny), dříve mylně považovaná za římský tábor s posádkou, srov. Ammian. Marcel. XXIX 6, 1nn. *praesidiaria castra = munimentum = opus paulo ante inchoatum*. O limitní problematice ve 4. stol. ještě později.

Z římských stanic, které vznikly v 2. pol. 1. stol. n. l., měla bezesporu nej-

⁷ T. Kolník, Ausgrabungen auf der röm. Station in Milanovce in den J. 1956—1957, Limes Rom. Konferenz Nitra, Bratislava 1959, str. 27 nn.

⁸ T. Kolník, Cifer-Pác. Nitra 1975, srov. str. 10.

větší význam *Bratislava* jako protějšek tábora legie v Carnuntě. Castellum bylo zbudováno pod hradním pahorkem na křižovatce důležitých cest v blízkosti dunajského brodu (jantarová do Pomoraví a k Baltu, na Trnavu s dalším větvením, napříč Žitným ostrovem na Komárno s dalším větvením). Bohužel archeologicky víme o něm velmi málo, cihly ze starých nálezů v okolí primaciálního paláce (též leg. XV. Apol.)⁹ a z Hradu (sekundárně použité).¹⁰ Ortwayova zpráva,¹¹ že v 80. letech 18. stol. byly římské cihly na vozech vyváženy do Dunaje, svědčí o velikosti římského objektu. Jestliže stálý tábor v Carnuntu je datován kolem r. 40 a stanice ve Stupavě kolem r. 100, musíme bratislavský tábor časově zařadit mezi tyto krajní hranice, tj. s velkou pravděpodobností do doby flaviovské, podobně jako Leányvár. Nejnovější výzkumy na *Děvině*, dosud nepublikované, přinesly hodně nového. Objekt, považovaný za trajanovský, ukázal se po odkrytí trojabsidálního uzávěru jako velkomoravský, jak konstatovala i komise v r. 1981. Za první hradní bránou na úpatí vrchu byly vykopány významné objekty ze 4. stol., které potvrzují zpevňování limitní obrany v 2. pol. 4. stol. asi za Valentiniana I. Trajanovské cihly z objektů 9. stol. lze asi sotva vysvětlit jinak, než že na hradním vrchu byla římská pozorovací stanice nad soutokem Dunaje a Moravy, která doplňovala strážní úlohu bratislavského tábora a spojovala jej vizuálně s protilehlým dunajským břehem a širokým okolím Carnunta.

K bratislavskému zázemí patřila i zmíněná již stanice ve *Stupavě*, kolem r. 100 n. l., která zahajovala řetěz římských opěrných bodů v dolním Pomoraví, které kontrolovaly jantarovou cestu. Z dalšího jejího průběhu známe zase římské cihly použité na velkomoravských stavbách, a to v *Mikulčicích* a ve *Starém Městě* — Uherském Hradišti, příp. i *Podivín* s tzv. římskou studnou (něm. Kostl = castellum). Problematika původních římských lokalit je velmi široká a sporná, např. existence po Commodově míru r. 180. Stupava byla pravděpodobně Římany vyklizena, viz výše, a používána v 3. stol. Germány. Významné místo mezi stanicemi ležícími hluboko v barbarském vnitrozemí má *Mušov*, situovaný na kopci nad soutokem Dyje a Svratky, spojené s Jihlavou. Tudy vedla důležitá cesta od Vindobony na Brno a střední Moravu. Datování *Mušova*, dlouho předmět sporů,¹² je dnes vyjasněno. Stanice vznikla v 1. pol. 2. stol. n. l., jak dosvědčují cihly z trajanovské Vindobony a drobné nálezy, mince a sigiláta.¹³ Musela vzniknout za hlubokého míru, jsouc pro svůj vilový ráz sídlem římského spojovacího důstojníka, velkého malé vojenské jednotce. Její funkce byla spíš reprezentativně politická a obchodní než vojenská, strážní. Takové vnitrozemské stanice, zpřítomňující barbarům moc a civilizaci světovládného imperia, vyplynuly ze symbiózy a vzájemně výhodných vztahů Římanů a Germánů. *Mušov* i *Stupava* a jiné podobné opěrné body v zázemí mohly existovat jen v pokojném prostředí klientelní zóny, kde především kmenoví náčelníci, ovlivnění římskou diplomacií a kulturou, byli nakloněni Římanům. Někteří soukmenovci ovšem, především ve svobodné Germanii, považovali je za kolaboranty.

⁹ V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku*, Bratislava 1938, str. 28, 30, pozn. 111.

¹⁰ T. Štefanovičová, *Bratislavský hrad v 9.—12. stor.*, Bratislava 1975, str. 13, 130, pozn. 20.

¹¹ Viz pozn. 9.

¹² Podle J. Dobíáše a E. Svobody až z doby M. Aurelia!

¹³ F. Křížek, *Terra sigil. von Mušov*, Sborník praž. FFBU E 25, 1980, str. 125—142.

Zajištění bratislavského prostoru doplňoval další časný tábor, na pravém břehu Dunaje v *Rusovcích*, římská *Gerulata*, nyní patřící k Bratislavě. Archeologický výzkum areálu je obtížný, protože je zastavěn. I když se tam pracuje již od 60. let, známe jenom 4 pohřebiště,¹⁴ pec na pálení vápna a okrajovou část lokality (po odklizení středověkého Berglu), nyní zpřístupňovanou se zajímavým lapidáriem (náhrobní desky, též figurální, např. Daidalos s Ikarem). Vlastní kamenný tábor nebyl dosud zkoumán. První zemní tábor s palisádou lze podle drobných nálezů (hlavně mince, sigiláta) bezpečně datovat do doby flaviovské, snad již rané, možná však ještě dříve, kolem r. 50. Další výzkum po celé ploše nového sídliště přinese další materiál, který pomůže při zpřesnění začátku Gerulaty. Za Bratislavou se podle svědectví starých uherských map, viz výše, Dunaj složitě větvil a obtácel svými rameny, spolu s rozlehlými močály, *Žitný ostrov*, který patřil k římskému území provincie Pannonie. Archeologicky není dosud prozkoumáný, až na ojedinělé nálezy, především cihel a sigiláty. Nepochybně byly tam i římské lokality, stanice a osady. Důvodně lze to tvrdit o dvou, o Podunajských Biskupicích, nyní část Bratislavy, a o Kameničné n. O. — Bálvány na druhém konci ostrova. Z *Biskupic*¹⁵ pochází známý římský milník s udáním vzdálenosti od Carnunta, římské cihly (leg. II Italica) a opracované kameny, z toho jeden s nápisem, použité při stavbě gotického kostela v 13. stol. O *Kameničné n. O.* máme hodnověrné zprávy uherských historiků (A. Ipolyi aj.), kteří uvádějí velké množství cihel, zbytky vodovodu a hypokausta.¹⁶ Velmi pravděpodobné jsou i lokality u *Komárna*, kde příčný spoj *Žitným ostrovem* se napojoval přes dunajský brod, viz výše, na hlavní limitní strategickou silnici, a u *Kolárova-Guty*, kde se hlavní koryto Dunaje otáčelo k jihu a kde byl rovněž významný brod.

Významnou novinkou z bezpečnostního pásma za Malým Dunajem (též Biela Voda, Milehdonau) a Čiernou vodou je objev vezděných římských opracovaných kamenů ve zdech pozdně románského kostela v *Boldogu u Sence*¹⁷ poblíž důležité spojnice z Bratislavy do Trnavy, známé již ve starověku. Nejzajímavější je náhrobní mramorová stéla, vezděná po straně původního románského portálu, především její nápis. Primárně zdobila hrob Q. Atilia Prima, tlumočnicka a centuriona XV. legie, který se jako veterán stal obchodníkem a zemřel v 80 letech. Náhrobní kámen byl vytesán — vzhledem k těmto údajům — pravděpodobně v pozdně flaviovském období, tj. v poslední čtvrtině 1. stol. n. l., a sotva byl v 2. pol. 12. stol. dopravován z větší dálky, jako bylo obvyklé později, počínajíc renesancí. Q. Atilius, štábní tlumočnick XV. legie nemusel být v Carnuntě, mohl být někde v římském bezpečnostním pásmu za Malým Dunajem na kvádském pomezí, blízko jádra Vanniova království,

¹⁴ L. Kraskovská, *Gerulata Rusovce. Pohřebisko I*, Bratislava 1974, M. Pichlerová, *Gerulata-Rusovce. Pohřebisko II*, Bratislava 1981. *Táž*, Římské kahance z pohřebisk v Rusovciach, ref. Histor. muzeum, Praha 1976, str. 40 nn. E. Minarovičová, *Předbežná správa o nálezech rím. mincí na arch. výskume v Rusovciach za r. 1968—1972*, Zborník SNM Hist. 1974, str. 279 nn. *Táž*, Zhodnotenie nálezov ... Zborník SNM Hist. 1976, str. 187 nn.

¹⁵ Vedle studií uvedených ve výše cit. mých pojednáních (hlavně F. Křížek) srov. monograficky P. Püspöki Nagy, Zborník FF UK, Hist. 1970, str. 129—75, a kniha Podunajské Biskupice, Bratislava, 1969.

¹⁶ Srov. Püspöki Nagy, Zborník FF UK, Hist. 1970, str. 163, též Ondrouch, Limes.

¹⁷ T. Kolník, Římský nápis z Boldogu, Slov. archeológia 1977, str. 481 nn. Poprvé Krásy Slov. 1977, str. 126 nn. Málo pravděpodobné je čtení *interrez*, M. Pichlerová—A. R. Neumann, Zborník SNM Hist. 1979, str. 51 nn.

v nějaké stanici při trnavské cestě. Tam se i usadil jako veterán a obchodoval, využívaje svých zkušeností a dřívějších styků a tam byl i pochován. Beldocké kameny pocházejí z nám neznámé stanice nebo římské osady, podle mého mínění nejdále z Bratislavy. Doprava po hlavním toku Dunaje ve směru proudu byla snadná.

Druhým mimořádně důležitým prostorem byla *komárenská oblast*, a to z hlediska jak vojenského, tak obchodního, další výpadní brána do barbarika a důležitý uzel cest, po souši i po vodě. Proto také byl tam záhy — současně s táborem legie v Carnuntě — vybudován menší zemní tábor, castellum *Brigetio*. Za Trajana stalo se pak Brigetio sídlem legie. Ještě za Flaviů dostalo se mu protějšku, castellum a osada *Kelemantia*, mezi Komárnem a Ižou, tzv. *Leányvár*. Z oblasti Komárna, které leželo až za spojením dunajských ramen u Nové Stráže, vedla na sever důležitá dálková komunikace přes Nové Zámky, Šurany, Milanovce na Nitru a dál. I v těchto místech lze předpokládat římské lokality, srov. nálezy cihel aj. Objekt ze 4. stol. v Milanovcích, viz výše, použil cihel z římské stanice 2. stol.

Po systematickým vybudování limitní obrany za flaviovsko-trajanovského období a odstranění dáckého nebezpečí Trajanem znamenala vláda Antoninů další upevnění limitu; srov. výstavbu kamenných táborů, zdokonalení správy i v pohraničí a upevnění „protektorátu“ nad Kvády (známý sestercius Antonina Pia kolem r. 142 s legendou *Rex Quadis datus*, Král Kvádům dán). Klíčový význam měly germánsko-sarmatské války, obyčejně nazývané markomanské, za vlády M. Aurelia a Commoda v letech 166—180 n. l., přičemž r. 166—171 se bojovalo na římském území, než přešli Římané k ofenzivě za Dunajem ve dvou válkách, r. 172—175 a r. 177—180. Hlavními prameny jsou Cassius Dio a Vita Marci, SHA. Za druhé války bylo germánské a sarmatské území do velké hloubky okupováno, jak dosvědčuje i nápis na trenčinské skále, že v Laugariciu přezimovalo 855 vojáků vybraných vexilací pod vedením M. Valeria Maximiana, legáta II. legie z Aquinka. Císařův životopisec tvrdí, že jenom rok chyběl, aby se naše země staly římskou provincií. Dnešní historická kritika o věrohodnosti této zprávy pochybuje, srov. symposium Laugaricio AÚ SAV, r. 1979 v Nových Vozokanech, referát *P. Olivy*. Commodův mír i další vývoj jasně prokazují, že v době markomanských válek neměli už Římané přes vojenské úspěchy sílu na rozšiřování území imperia a soustředovali se jen na obranu dunajské hranice. Cassius Dio LXXI 20 mluví o čtyřiceti tisících vojáků na území Markomanů a Kvádů, kteří mají své posádky za hradbami, s lázněmi a nadbytkem všeho. Kvádové se dokonce pokusili, byť marně, o vystěhování, stěžující si, že jejich životní existence je cizími vojsky ohrožena. Je zřejmé, že okupační se situace v barbariku podstatně změnila. Dříve žily malé a nečetné římské stanice pokojně v germánském prostředí, nepřekážejíce nijak domorodcům. Nyní bylo jinak. Na tehdejší dobu početná armáda, umístěná asi v 40 táborech (1 000 = posádka castella, srov. též trenčinský útvar), vyžadovala jistě zásobování a již svou existencí dráždila svobodnýmilovné barbary. Tyto přechodné tábory byly pravděpodobně, aspoň z větší části, jen z hlíny a dřeva a archeologicky nebyly dosud zachyceny, ani Laugaricio u Trenčína! Leckdy se asi opíraly o starší stanice, situované v údolích větších řek, srov. např. *Šarovce* na Hronu s hojnými nálezy cihel a sigiláty. Na Hronu psal M. Aurelius, jak víme z postskripta, jednu ze svých knih filozofických úvah.

Commodův mír r. 180 měl dalekosáhlé následky. Římané vyklidili až na bezpečnostní pásmo kraje za Dunajem a pokračovali v posilování limitního systému novými tábory a menšími pevnostkami (*burgi, praesidia*). Nedostatek lidí v pohraničí, k obdělávání půdy i k obraně hranic, vedl k stále hojnějšímu usazování barbarů v provinciích u Dunaje. Tím se ovšem pohraničí barbarizovalo, romanizace — zejména venkova — byla povrchní a národnostní rozdíl mezi pravým a levým břehem Dunaje mizel. To všechno mělo samozřejmě velký význam pro další dějiny nejen středního Podunají, ale i římské říše. V zadunajském barbariku nastal po markomanských válkách v 3. stol. n. l. nebývalý rozmach germánských sídlišť, objevila se i nová pohřebiště. Hospodářský i společenský rozvoj se zrychlil, srov. knížecí hroby ve Strážích u Piešťan, na východním Slovensku Ostrovany, Cejkov.¹⁸ Tak lze snad vysvětlit i zmíněné už lokality Milanovce II a v Páci jako *sídla domácích náčelníků*. Římské imperium bylo v 3.—4. stol. n. l. vůči barbarům víc a víc v defenzivě. Agresivita Germánů byla zadržována stálou péčí o vojenské opěrné body. Staré tábory byly zdokonalovány, srov. např. opevnění Leányváru a síť drobných pevností, strážních věží, majících za účel včasnou signalizaci nepřátelského nebezpečí, byla doplňována podle členitosti a přehlednosti terénu.

Zvláštní místo v dějinách dunajského limitu patří 3. čtvrtině 4. stol., kdy za vlády císařů Constantia II. a Valentiniana I., tj. v 50.—70. letech, krátce tedy před likvidací pohraničních provincií a opuštěním pohraničního opevněného systému na konci 4. stol., došlo k jakési přechodné renesanci limitu. Římská vojska dokonce i překračovala Dunaj a odstraňovala barbary od vpádů do provincií pustošením jejich území. O válečných událostech nás informuje poměrně dost podrobně Ammianus Marcellinus, hlavně XVII 12, XXIX 6, XXX 5—6. V známé pasáži, XXIX 6, 1 nn., jejíž výklad je sporný, se dozvídáme o velké péči Valentinianově o limitní opevnování, které dráždilo Kvády. Věta *...trans flumen Histrum in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiana castra mandavit*, se běžně vykládá tak, že císař dal stavět na kvádském území vojenské tábory s posádkou. Jako doklad se uvádějí takové lokality jako Milanovce a Pác. Tak široce založená ofenziva, opřená o vojenské stanice hluboko v barbariku, je v pozdní době říše, stojící před zánikem, naprosto nepravděpodobná, možno i říci vyloučená. Ammianův text při opatrném výkladu též nic takového netvrdí. Pro *castra* jsou o několik vět dále ekvivalentní výrazy *munimentum* a *opus (parulo ante inchoatum)*. Jde tedy zřejmě o jednu¹⁹ opevněnou lokalitu za Dunajem, a to v začátku výstavby. Co bylo tehdy považováno za vlastní kvádské území anebo jinak, kam sahala tehdy za Dunajem římská svrchovanost, je ovšem sporné. Bezpečnostní pásmo v jakési podobě stále existovalo, srov. stavby na Devíně nebo na Leányváru, ale jeho rozsah neznáme. Barbaři snad trpěli na svém břehu staré stanice těsně u řeky, kdežto stavbu nových odmítali a neuznávali římskou svrchovanost na levé straně Dunaje. Tak lze snad vykládat Ammianova slova „na kvádském území, jako by už podléhalo římské pravomoci“.

¹⁸ Uved. symposium 1979 v Nových Vozokanech, ref. T. Kolníka.

¹⁹ Rovněž J. Češka v překladu Ammianových Dějin má sg. „strážní hrad“ (Soumrak římské říše, Praha 1975).

Závěrem bych chtěl zdůraznit, že nové poznatky o našem limitu přinesl především archeologický výzkum, nový materiál, ale také nový výklad známých už skutečností, včetně písemných pramenů. Při výzkumu je třeba mít neustále na mysli komplex našich vědomostí o limitu, v nichž jsou skloubena fakta s různými interpretacemi i četnými dohady. Jejich pravděpodobnost musíme stále ověřovat a rozlišovat různé její stupně. Terénní archeology čeká ještě mnoho úkolů, především průzkum Žitného ostrova, dosud zanedbávaný. Neobejdou se bez spolupráce s historiky starověku a bez konzultací s některými specialisty, např. numismatiky nebo epigrafiky. Historické poznání římského období v celém rozsahu je tím důležitější, že za tzv. stěhování národů objevují se v Podunají i Slované, jejichž kultura buduje — vedle jiných vlivů²⁰ — na přežívajících troskách antické civilizace v Pannonii i v sousedních oblastech²¹

RÖMISCHES IMPERIUM UND GEBIET DER ČSSR IM LICHT NEUER FORSCHUNG

Neue Entdeckungen (Devín, Bratislava, Gerulata, Stupava, Páco) und neue Deutung der älteren Fakta (Reichsgrenze an der Kleindonau u. a.) enthüllen neues Erkennen in der Limesforschung. Nach Ptolemaios II 11, 3 (Biegung der Donau gegen Süden) und nach den Landkarten des 16. Jh., bestätigt von den Hydrogeographen und historischen Kartographen, vgl. LF 1978, S. 213 ff., floss der Donauhauptstrom zur Römerzeit im Flussbett der jetzigen Kleindonau und Čierna Voda. Die *Schüttinsel* also gehörte zur Provinz Pannonia und römische Sicherheitszone, 5–10 Meilen = 7,3 až 14,6 km breit, je nach dem historischen Zeitgeschehen, lag noch weiter nördlich! Das bedeutet veränderte Situation sowohl für die römischen, als auch für die germanischen Lokalitäten (*regnum Vannianum*). Donau zwischen Bratislava und Komárno mit je zwei nördlichen und zwei südlichen grossen Armen und ausgedehnten Sümpfen war damals seichter als heutzutage und ziemlich leicht zu überschreiten (Hauptfurten in Bratislava und vor Komárno, Nová Stráž, vielleicht auch bei Kolárovo-Guta).

Das *Limes*system, untereinander gebunden, wurde stufenweise von den vierziger Jahren an aufgebaut, vgl. *castra stativa* in Carnuntum um das J. 40, gleichzeitig Arrabona und Brigetio, vor allem unter den *Flaviern* und unter *Trajan*, wahrscheinlich schon in der frühflavischen Zeit. Donaukordon (Fluss, strategische Strasse, *castra*, *castella*, *stationes*, *praesidia*, *burgi* an beiden Ufern), durch sein Vorfeld, nämlich Sicherheitszone *sub iure Romano* und klientele Pufferzone, ergänzt, diente der aktiven Defensive, dem augusteischen Prinzip *coercendi intra terminos imperii* folgend. Offensivkriege wurden durch den äusseren Druck erzwungen, vgl. vor allem markomannische Kriege, einigermaßen auch die Kriege Domitians und Trajans.

Die römischen Stützpunkte in der ČSSR, auch die binnenländischen, entstanden grösstenteils in der flavisch-trajanischen Zeit, durch Kleinfunde datiert (Terra sigillata, Münzen, bzw. Fibeln). Wichtig sind gestempelte Ziegel, z. B. in *Stupava leg. XV. Apol.* und jetzt auch *leg. XIII Gem.*, in Vindobona nur in den Jahren 98–107, die Station also um 100 fixiert. Flavisches castellum *Bratislava* war wichtiger als *Devín I* (nur Beobachtungspunkt). Neueste Grabung bewies die sogen. trajanische Station als grossmährisch mit sekundär benützten römischen Ziegeln und unter dem Abhang legte eine spätrömische Lokalität frei, *Devín II*. Jetzige Vorstadt von Bratislava, *Rusovce-Gerulata*, ist wahrscheinlich frühflavisch (neu ein spätrömischer Brunnen mit sekundär benützten älteren Reliefsstelen). *Leányvár* gegenüber Brigetio ist ebenso flavisch,

²⁰ Středověká kultura z pokročilejších zemí, východních (Byzanc) i západních, kde se pozdní antika dále přetvářela.

²¹ Srov. velkomoravskou problematiku, ale i lidový dům v ČSSR, V. Mencl, *Lidová architektura v Československu*, Praha 1980

mehrmals umgebaut, auch unter Valentinian. Ebenso an der sumpfigen Schüttinsel existierten mehrere Stützpunkte, *Podunajské Biskupice*, weiteres Vorort von Bratislava (Meilenstein in situ, Ziegel der leg. II Ital., römische Bausteine; auch mit Inschrift), nördlich von Komárno *Kameničná n. O.-Bálvány* (alte Nachrichten von römischen Ziegelbauten), wahrscheinlich auch *Komárno* und *Kolárovo-Guta*, beide an wichtigen Furten.

Funktion der weit entlegenen villenartigen Stationen, deren Existenz in der Pufferzone Frieden und Symbiose mit Germanen zur Voraussetzung hatte, war eher repräsentativ politisch und wirtschaftlich als militärischer Wachdienst. *Mušov* am Zusammenfluss von Dyje und Svratka ist nach Zeugnis von Münzen und *Sigillata* trajanisch (-hadrianisch?). Neue Flächenausgrabung ist im Gange. An der Dyje war vielleicht römisch noch *Podivín*, deutsch Kostl = castellum (römischer Brunnen? mit grossmährischer Tradition). Im unteren Marchtal befinden sich römische Ziegel in grossmährischen Objekten, und zwar in beiden wichtigsten Zentren, in *Mikulčice* und in *Staré Město-Uherské Hradiště*. Von den binnenländischen Lokalitäten sind noch bekannt in der Slowakei *Milanovce* am Fluss Nitra und *Pác* im Trnava-Gebiet, beide aus dem 4. Jh. Die erste mit vielen älteren Ziegeln, darunter auch *leg. XV Apol.*, muss man teilen in *Milanovce I*, wahrscheinlich eine Station aus der 1. Hälfte des 2. Jh., und *Milanovce II*, vielleicht die *Wohnstätte eines germanischen Häuptlings*. Die zweite in *Pác* an der wichtigen Strasse von Bratislava nach Trnava ist gross angelegt, zwei gemauerte Komplexe, auch Holzbauten und Palissade, integrierter Bestandteil einer germanischen Ansiedlung. Leider sind die römischen *Erdlager* aus der Okkupationszeit der markomanischen Kriege bisher unbekannt, auch *hiberna* bei Trenčín-Laugaricio, aber vgl. *Sarovce* im Grantal, wo Marc Aurel sein philosophisches Buch verfasste (viele Ziegel, *Sigillata*).

Römischer Limes an der Donau endet um das J. 400 und jedoch noch in der 2. Hälfte des 4. Jh. befestigten die Römer ihre Stützpunkte an beiden Ufern des Grenzstromes, vgl. Devín, Leányvár. Oft diskutierte Nachricht bei Ammian. Marcel. XXIX 6, 1 ff. von *praesidiaria castra in ipsis Quadorum terris*, ist zu deuten als eine Lokalität im Baustadium, weiter = *munimentum* = *opus paulo ante inchoatum*, wahrscheinlich an der Donau. Die Quaden duldeten zwar die älteren Stützpunkte am linken Ufer, aber der Aufbau eines neuen war für sie unerträglich. Die römische Sicherheitszone, einst allgemein anerkannt, war am Ende des Imperiums eine längst vergangene Tatsache.